

VIRTUS

28 | 2021

Jim van der Meulen

Een archivalische tour de force

131

Johan Van Der Eycken, *Ridders aan de Maas. Adel in het graafschap Loon (1300-1520)*, Studies in Belgian History 8 (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2020, 367 p., ill.)

Het graafschap Loon is een van de minder bekende voormalige vorstendommen van de laat-middeleeuwse Nederlanden; minder bekend, althans, dan de zogenaamde ‘kernstreken’ Vlaanderen, Brabant en Holland. Ten dele heeft dat ongetwijfeld te maken met de moderne politieke situatie. Historische gewesten als Vlaanderen en Holland zijn haast synoniem geworden met de natiestaten waarvan zij deel zijn komen uit te maken. Loon daarentegen, overigens geen klein vorstendom in de Middeleeuwen, beslaat vandaag de dag slechts een deel van de Belgische provincie Limburg, ergens aan de periferie van het huidige koninkrijk België. En hoewel historici moeten oppassen met het opplakken van etiketten als ‘periferie’ en ‘randgebied’, strookt die positie als grenszone wel enigszins met de laatmiddeleeuwse situatie. Want zoals Johan Van Der Eycken aangeeft in dit haast monumentale boek, kwam het graafschap Loon na de ‘aanhechting’ bij het prinsbisdom Luik in 1366 langzamerhand meer en meer aan de zijlijn te staan van de ‘internationale’ Luikse politiek. Toch is dat opzijschuiwen op politiek niveau niet het gehele verhaal. Van Der Eycken toont namelijk overtuigend aan dat Loon, in weerwil van de Luikse annexatie en de grote politieke en sociaal-economische veranderingen van de late Middeleeuwen, ook een sterke mate van bestuurlijk-institutionele continuïteit kende. Eén van de kapstukken van deze continuïteit was de Loonse adel, die zich overeind wist te houden door een symbiotische relatie aan te gaan met de Loonse bestuursinstellingen.

Ridders aan de Maas is de handelseditie van het gelijknamige proefschrift dat Van Der Eycken in 2015 succesvol verdedigde aan de KU Leuven. Ondertussen is de auteur werkzaam bij het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Een affiniteit met archiefonderzoek klinkt dan ook luid en duidelijk door in dit boek, dat niet alleen rijk gedocumenteerd is, maar zich eveneens bedient van een breed scala aan divers bronmateriaal. De centrale vraag die Van Der Eycken zich stelt, is in welke mate de Loonse adel zijn dominante maatschappelijke positie van omstreeks 1300 wist te behouden gedurende de twee eeuwen die daarop volgden. Daarbij test de auteur de hypothese dat de machtspositie van deze adellijke elite evolueerde onder invloed van sociale, politieke en economische druk vanuit verschillende hoeken: zowel vanuit de Loonse steden als vanuit de Loonse en later Luikse landsheren – om de Bourgondiërs niet te vergeten, die er weliswaar nooit in slaagden om het graafschap in te lijven in hun territoriale lappendeken in de Lage Landen, maar er niettemin politieke druk op wisten uit te oefenen. Daarnaast onderzoekt Van Der Eycken ook nog de impact van overkoepelende maatschappelijke veranderingen, onder meer verschuivingen in de landbouweconomie en de daar vaak aan gekoppelde ‘adelscrisis’, de toenemende staatsmacht alsook de militaire innovaties die daaraan verbonden waren. Deze diverse insteek zet de auteur op een complex analytisch spoor, waarbij de Loonse adel steeds vanuit een andere thematische invalshoek wordt bekeken.

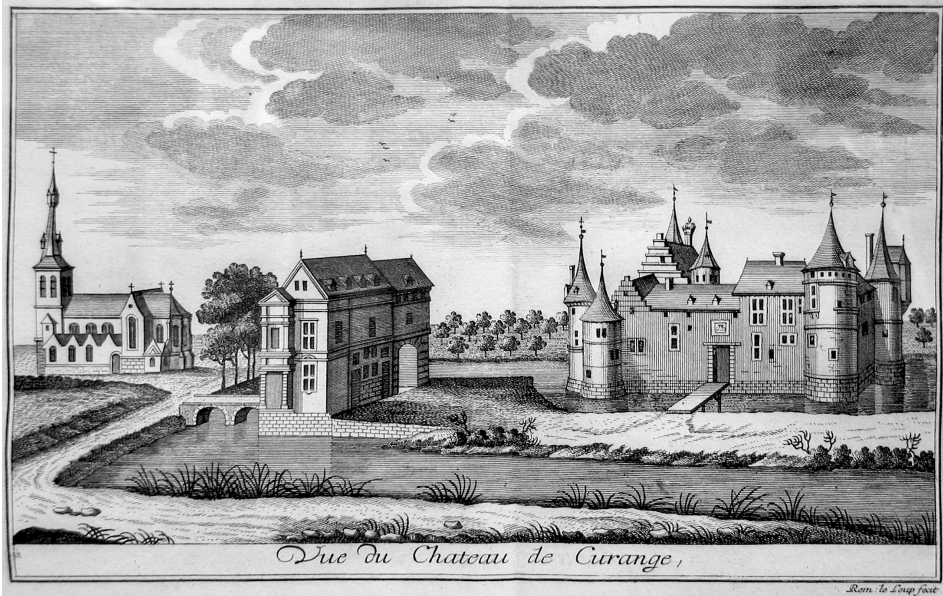
De sleutel tot deze moeilijk doordringbare ophaalbrug is een prosopografie (‘een verzameling vooraf bepaalde biografische gegevens’; p. 19) van de laatmiddeleeuwse Loonse adel: een welbeproefde methode in het eliteonderzoek. Daarmee past Van Der Eyckens werk binnen een gestaag groeiend corpus aan regionale elitestudies over de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Omwille van de beperkingen van het archiefmateriaal kiest hij er daarbij voor om zijn onderzoekspopulatie op te stellen aan de hand van peiljaren, met relatief korte tussenposen van twintig jaar om de representativiteit van de resultaten niet te schaden. Zodoende hanteert de auteur een onderzoeksmethodiek die het ergens in het midden houdt tussen eerdere studies die ook werkten met dergelijke referentie jaren maar met langere intervallen (zoals Antheun Janse dat bijvoorbeeld deed voor Holland, Mario Damen voor Brabant en Arie van Steensel voor Zeeland) en eerder onderzoek dat vertrok vanuit ‘cohorten’ met kortere tussenposen (zoals dat van Frederik Buylaert over de Vlaamse adel, die intervallen van 25 jaar gebruikte). De eerste twee hoofdstukken zijn gewijd aan het definiëren en afbaken van deze onderzoekspopulatie, waarna Van Der Eycken in hoofdstukken 3 tot en met 6 steeds ingaat op een thematisch deelaspect dat de veranderende samenstelling van de Loonse edelen heeft beïnvloed.

In hoofdstuk 1 bespreekt de auteur vooral de verschillende conceptualisering van ‘adel’, zowel als gepercipieerd door middeleeuwse tijdgenoten als door hedendaagse historici. Dit neemt de vorm aan van een uitgebreide doch toegankelijke *status quaestionis*. Die leidt tot de onvermijdelijke patstelling dat ‘de adel’ in de late Middeleeuwen vooral heterogeen van samenstelling was en dat wie ertoe gerekend moet worden afhankelijk is van welke criteria de historicus wenst te hanteren (sociaal, economisch, enzovoort). Toch komt de auteur hier tot de conclusie dat de laatmiddeleeuwse Loonse adel voldoet aan de criteria van een zogenaamde *status group*. Tijdgenoten wisten de leden van deze statusgroep namelijk wel degelijk te onderscheiden aan de hand van hun politiek-juridische status en adellijke

levensstijl. In dit eerste hoofdstuk krijgt de lezer ook alvast een introductie tot de geografische diversiteit van het graafschap Loon. Het vorstendom bestond uit twee zones, die vooral op economisch gebied van elkaar verschilden: enerzijds waren daar de dorre zandbodems van de dunbevolkte Kempenstreek (die zich in het westen verder uitstreckte in het hertogdom Brabant), anderzijds de vruchtbare lössgronden van Haspengouw (die doorliep tot in het prinsbisdom Luik). Die geografische tweedeling blijft een prominente rol spelen in het boek, omdat de uiteenlopende economische mogelijkheden van het landschap verband hielden met de spreiding van de adellijke macht.

Hoofdstuk 2 bouwt hierop voort door de eigenlijke Loonse onderzoekspopulatie en haar veranderende samenstelling verder onder de loep te nemen. Van Der Eycken kiest voor nuance en komt niet met een eigen reeks van criteria waaraan 'de' Loonse edelman of -vrouw moet hebben voldaan. Dat is een verdedigbare, zelfs een begrijpelijke keuze: de auteur wil zijn materiaal niet in een ahistorische mal persen. Toch meen ik dat een dergelijke, 'kunstmatige' graadmeting wel degelijk een analytische meerwaarde had kunnen opleveren. Zeker vanwege de indrukwekkende tijdsperiode die deze studie beslaat, had Van Der Eycken op deze wijze een inkijk kunnen bieden in het wisselend belang van bepaalde kwaliteiten onder de laatmiddeleeuwse adel (afstamming, leenbezit, militaire levensstijl, enzovoort). Tegelijkertijd presenteert de auteur in dit hoofdstuk een mooi overzicht van de lange-termijnontwikkeling van de Loonse adellijke geslachten, die naar zijn schatting slechts ca. 0,2% van de totale bevolking moeten hebben uitgemaakt (een lage proportie vergeleken met de ca. 5% in andere streken; p. 88). Enerzijds groeide het aantal geslachten van 39 in 1300 tot 74 rond 1470, om vervolgens weer iets af te vlakken tot 54 in 1520. Deze trend spiegelde zich in het aantal Loonse 'heren', dat verdubbelde van ca. 50 in 1300 naar ca. 100 in 1440 (hierbij moet de problematische staat van het vroege bronnenmateriaal wel in overweging worden genomen), om terug te zakken naar 80 in 1520. Anderzijds maakte de Loonse adel, evenals die in andere Nederlandse gewesten en verderaf gelegen Europese regio's, een 'continue vernieuwing' door. In een min of meer constant tempo, liepen de oorspronkelijke adellijke geslachten van Loon tegen 1520 terug tot ongeveer een derde van hun aantal rond 1300 (zie grafiek 4, p. 87).

In hoofdstukken 3 en 4 onderzoekt Van Der Eycken welke invloed politieke banden met landsheren hadden op de veranderende machtspositie van de Loonse adel. Het kernpunt van deze hoofdstukken is dat de adel zich via dergelijke politieke allianties wist te handhaven gedurende de late Middeleeuwen. Continuïteit is hier een sleutelwoord. Belangrijke vorstelijke ambten werden bijvoorbeeld vrijwel uitsluitend overgedragen aan mannen met een adellijke achtergrond (p. 173, pp. 178-81). Zo kon de regionale adel meeliften op het ontluikende Loonse staatsapparaat. Toch ziet de auteur op institutioneel niveau ook een duidelijke verschuiving na de 'aanhechting' van Loon bij Luik in 1366. Vóór dat punt lag het Loonse bestuur op landelijk niveau bij de feodale achterban van de grafelijke *curia*, die veelal samenviel met de adel. Maar de versmelting van 1366 legde een basis voor de uitbouw van politieke instellingen zoals de Statenvergaderingen. In Loon speelde de clerus op dit vlak een krachtige rol vergeleken met andere Nederlandse gewesten (zoals Gelre, waar de Eerste Stand niet eens een plaats had in de standenvertegenwoordiging). De kanunniken van het machtige Sint-Lambertuskapittel waren zelfs 'co-soeverein' in Loon: de vorst kon geen ter-

Afb 1. Het kasteel van Kuringen (*gravure, Remacle Le Loup; uit: Pierre Lambert de Saumery, Les délices du Pais de Liège. Description géographique, topographique et chorographique des monumens sacrés et profanes de cet Evêché-principauté et de ses limites, vol. 1, Luik 1738-1744, pp. 280-281*)

ritorium afstoten zonder hun toestemming en ambtsdragers moesten bij hun aantreden een eed afleggen ten behoeve van het kapittel. Deze machtspositie doet eerder denken aan die van de Derde Stand (de steden) in regio's als Vlaanderen, Brabant en Gelre, terwijl de stedelijke partij in Loon dan weer vrij tam was en amper te onderscheiden van de Tweede Stand. De sterke positie van de adel werd dan ook versterkt door diens banden met de geestelijkheid: met name de entourage van de prinsbisschop van Luik en het Loonse Sint-Lambertuskapittel. Hier legt Van Der Eycken impliciet een paradox bloot. Enerzijds vergemakkelijkte de adel aldus de integratie tussen de Loonse en Luikse politieke belangen. Anderzijds genoten de Loonse edelen, die hun status grotendeels ontleenden aan hun leenbezit, ook een zekere onafhankelijkheid via hun lidmaatschap van de zogenaamde *Leenzaal van Kuringen*. Als 'beroepshof' met het recht om eigen vergaderingen te beleggen (de zogenaamde *genachten*), behield deze instelling een autonome positie ten opzichte van het overkoepelende Luiks-Loonse bestuur. In die zin vormde deze Leenzaal – en daarmee de adel – juist een ankerpunt voor 'Loons-Luikse tegenstellingen' (p. 130).

Hoofdstuk 5 bouwt voort op de geïdentificeerde geografische tegenstellingen binnen het graafschap, door in te zoomen op de adellijke inkomenspolitiek. Vanuit het idee dat land de hoeksteen was van de rijkdom, onderzoekt Van Der Eycken hier tevens de invloed van de adellijke familie- en huwelijkspolitiek. In beide gevallen richt hij zich vooral op het leenbezit, meer bepaald het bezit van heerlijkheden: de juridische, bestuurlijke en economische

rechten die particulieren (meestal edele heren en dames) binnen een afgebakend gebied konden uitoefenen. De auteur lijkt er wat te snel vanuit te gaan dat dit heerlijkhedenbezit een juiste afspiegeling geeft van het leenbezit in het algemeen, maar zijn keuze is wederom begrijpelijk vanwege de beperkingen van het bronnenmateriaal. Hij maakt hard dat de Loonse heerlijkheden voornamelijk via verwantschap werden overgedragen binnen de adel. Volgens het leenrecht gebeurde dit via de primogenituur, en aangezien meer dan 65% van de Loonse geslachten een wettige erfgenaam in mannelijke lijn had, was ook op deze manier een zekere continuïteit gewaarborgd. Weliswaar gold de primogenituur officieel niet voor de zogenaamde *allodiale* heerlijkheden (die men niet in leen maar direct ‘van God en de zon’ hield), maar de Loonse adel wist de splitsing van heerlijke goederen te voorkomen door in deze gevallen het stedelijk recht van Luik te volgen, waarmee zijn economische basis intact bleef (pp. 235-36). De ligging van de heerlijkheden was overigens sterk bepaald door de eerder aangegeven geografische tweedeling. In het vruchtbare Haspengouw bevonden zich veruit de meeste heerlijkheden, die ook voornamelijk door de regionale Loonse adel werden gehouden. Maar deze heren hadden relatief beperkte juridische en bestuurlijke bevoegdheden. Het ging voornamelijk om laat- en cijnshoven ontleend aan het hofstelsel. In de Kempen daarentegen, bevonden zich minder heerlijkheden, maar deze waren doorgaans uitgestrekter en hadden vaker de hoge rechtsmacht – oftewel het recht om te beschikken over leven en dood (pp. 224-25). Deze hoge heerlijkheden kwamen dan weer hoofzakelijk in handen van buitenlandse adellijke geslachten. Net als Erik Thoen ooit heeft beweerd voor Vlaanderen, begon de externe, hoge adel in Loon vanaf de late vijftiende eeuw meerdere heerlijkheden samen te smeden tot een geconcentreerde machtsbasis. Dit ten nadele van de oorspronkelijke Loonse geslachten. Alleen vond deze bezitsconcentratie op een bescheiden schaal plaats dan in Vlaanderen; het patroon lijkt hier eerder op het recent onderzochte verloop van heerlijkheden in het Gelderse rivierengebied.

135

Het zesde hoofdstuk behandelt het laatste fundamentele ijkpunt van wat tenslotte bekend stond als de ‘strijdende stand’ in de Middeleeuwen: de militaire macht. Van Der Eycken onderzoekt hier het laatmiddeleeuwse verloop van het adellijk krijsbedrijf, vooral tegen de achtergrond van opkomende belastingssystemen die monstering vanuit de staat vergemakkelijken. De conclusies zijn voor de hand liggend: enerzijds boette het ‘feodale’ leger vanaf de late veertiende eeuw aan belang in, onder meer vanwege het toenemend inzetten van huurotroepen en de slagkracht van stedelijke milities (die overigens relatief bescheiden was vergeleken met andere, meer geürbaniseerde gewesten in de Lage Landen). Anderzijds wist de adel zich wederom te handhaven door mee te evolueren met de militaire professionalisering. De auteur neemt de lezer mee op een vogelvlucht langs een reeks militaire conflicten van uiteenlopende aard, zowel defensief als offensief en zowel binnen Loon als daarbuiten. Toch mist dit hoofdstuk zo nu en dan een bredere theoretische inkadering. Tekenend in dit opzicht is ook Van Der Eyckens slotbeschouwing, waarin hij stelt: ‘naarmate de staatsvorming toenam, trachtten de vorsten de geweldsuitoefening te monopoliseren’ (p. 291). Op dit vlak is zijn analyse duidelijk schatplichtig aan auteurs zoals Max Weber en Charles Tilly, maar hij gaat het debat over staatsvorming en oorlog/belasting enigszins uit de weg. Ook had dit hoofdstuk sterk kunnen profiteren van het recente werk van Sander Govaerts, vooral diens artikel in *Viator* uit 2016 over de Loonse militaire arbeidsmarkt ten tijde van de Slag bij Baesweiler (1371).

Toch is *Ridders aan de Maas* een verdienstelijke studie over de laatmiddeleeuwse Loonse adel. Vooral door de volledige voorstelling van het vaak fragmentarische bronnenmateriaal, is dit boek een aanwinst voor het Nederlandse eliteonderzoek; het is een ware archivalische tour de force. Daar staat tegenover dat de auteur, vanwege de brede thematische waaier die hij meeneemt, vaak aan de oppervlakte blijft in zijn analyse. De Loonse casus wordt bij wijlen wel degelijk vergeleken met die in andere Nederlandse gewesten, alleen bood deze meer stof tot een bijdrage aan overkoepelende debatten, zoals die over premoderne staatsvorming en de invloed van elites op de politieke economie. Evenwel maakt de hoeveelheid origineel materiaal die Van Der Eycken aanlevert, en die hij bovendien toegankelijk verpakt heeft in een indrukwekkend aantal figuren en tabellen, dat historici hier nog decennia op kunnen teren voor vergelijkend onderzoek.

University of Oxford – jim.vandermeulen@ell.ox.ac.uk

Kastelen in Zeeland, 1570-1670. Adellijke huizen en burgerlijke buitenverblijven 9

Martin van den Broeke

A monument for an English Queen. The genealogical programme on the tomb of Philippa of Hainault (d. 1369) at Westminster Abbey, London 41

Sanne Frequin

Lions or lilies? The dynastic identity of Margaret of Burgundy (1374-1441) as represented by material objects 61

Margreet Brandsma

